

Živan Filippi

Boccacciova knjiga životopisa
O slavnim ženama

Korčula/Žrnovo, Oštri rat, siječanj 2019.

© zivanfilippi@gmail.com

Sadržaj:

Korčulanke među slavnim ženama svijeta	3
Boccaccio – feminist <i>avant la lettre</i>	3
Boccacciova knjiga <i>De mulieribus claris</i> kao nadahnuće renesansnim ljudima od pera u njihovoj borbi protiv nejednakosti spolova.	5
Pouzdani pripovjedač o ženskim vrlinama	7
Sposobne ali okrutne žene iz mitologije i povijesti u Boccacciovoj naraciji.....	10
Prijevod na žive jezike	12
Primjeri utjecaja na druga književna djela	14
Jedan obimniji osvrt na Boccacciovu knjigu.....	15
Dodatak I - Popis Boccacciovih slavni žena (prema redosljedu u knjizi):	17
Dodatak II – Kirka, kći sunca (prijevod Ž.F.)*	18
Dodatak III - O prevoditeljici Virginiji Brown (1940. – 2009.).....	19
Literatura:	21

Korčulanke među slavnim ženama svijeta

Moje sugrađanke/suotočanke ne spominju se u Boccacciovoj knjizi, biografijama slavnih žena, ali su povezane s njom jer im je talijanski književni kritičar Francesco Serdonati posvetio cijelo jedno poglavlje kao dodatak izdanju Boccacciove knjige na latinskom jeziku *De mulieribus claris*, koje je objavljeno u Italiji u 16. stoljeću. O tome je pisao moj profesor anglistike Josip Torbarina (rođen u Račišću na otoku Korčuli):

U svome drugome djelu Serdonati opisuje jednu epizodu iz rata protiv Turaka koji je imao vrhunac u bitci na Lepantu. U dodatku Boccacciovoj De mulieribus claris cijelo je poglavlje posvetio pohvali junaštva "Donne Corciolane" (korčulanskih žena). Priča kako su za vrijeme turske opsade Korčule, načelnik, venecijanski plemić, sa svojim zemljacima koji su sačinjavali tamošnju vojarnu, bili tako prestrašeni da su po noći pobjegli i ostavili grad svojoj sudbini; i kako je pučanstvo, uključujući žene koje su se hrabro borile uz svoje muževe odbilo Turke. I on zaključuje: "Ja, Francesco Serdonati, mogu se gotovo smatrati svjedokom toga događaja jer sam u to doba bio u Dubrovniku koji nije daleko, tako da su vijesti o tim događajima stizale gotovo svakoga sata." Moramo držati na umu da je otpor Korčule Turcima u toj prilici (1571) priskrbio otoku naziv fidelissima. (Torbarina 1997:375)

Gore opisano junaštvo Korčulanke proširilo se sve do suvremenih povijesnih prikaza, pa je tako najveći povjesničar Mediterana Fernand Braudel u svojoj seminalnoj knjizi *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.* (Antibarbarus, Zagreb, 1997), napisao da su u kolovozu 1571. Korčulani i Korčulanke jedini obranili svoj grad, dok su ostali istočnojadranski gradovi pali jedan za drugim pred snažnom turskom silom.

Boccaccio – feminist avant la lettre

Britanska prevoditeljica Virginia Brown, koja je prevela Boccacciovu knjigu s latinskoga na engleski (The I Tatti Renaissance Library, London 2003.), a na osnovi izdanja koje je priredio Vittorio Zaccaria (Milano, 1967., 1970.), kaže da je to prva zbirka biografija u zapadnoj književnosti posvećena isključivo ženama. Posvetio ju je, logično, opet jednoj ženi. To je bila Andrea Acciaiuoli, vojvotkinja od Altaville, toskanska plemkinja koja je živjela u južnoj Italiji. Andrea je bila sestra Niccolò Acciaiuolija, staroga Boccacciovoga prijatelja, člana eminentne firentinske obitelji i glavnoga oslonca Ivani I., napuljskoj kraljici, kojoj se i Boccaccio uvelike divio, iako se je udavala tri puta, pa nije mogla biti uzor za ženske vrline, kako ih je shvaćalo talijansko društvo kasnoga srednjega vijeka.

Još jedna žena u mnogome je doprinijela da se razbije uvriježeno mišljenje kako je feminizam proizvod tek dvadesetoga stoljeća i moderne borbe žena za socijalna i legalna prava. Već su se krajem srednjega vijeka javili snažni ženski glasovi. Takva jedna jaka silnica bila je francuska književnica Christine de Pisan (1364. – 1430.), koja je 1405. objavila knjigu *Le livre de la cité des dames* (Knjiga grada gospođa) nadahnjujući se

Boccacciovom knjigom *De mulieribus claris*. Njezin *Grad* manifestira jednakost žena s muškarcima na primjerima istaknutih žena od klasične starine, Biblije pa sve do srednjega vijeka. U nekim primjerima, kao što je mitološki lik božice poljodjelstva Ceres, ženama daje i prvenstvo pred muškarcima. Njezin je glavni argument da je nizak status žena u društvu ishod nedostatka njihovoga pristupa obrazovanju a ne nikakvog urođenog manjka. U djelu Christine de Pisan žene su znanstvenice i graditeljice grada i države. Ova knjiga o rehabilitaciji žena i njihovih prava, na koju je snažno utjecao Boccaccio, taj feministička *avant la lettre*, kako bi rekao francuski filozof 20. stoljeća Jacques Derrida, završava se raspravama o raznim svetim ženama, uključujući Mariju Magdalenu, svetu Katarinu, svete djevice mučenice, svetu Kristinu - autoričinu imenjakinju - dvije svete koje su živjele prerusene u redovnice, te žene koje su pomagale apostolima. Nakon što je Boccaccio u 14. stoljeću izvršio snažan utjecaj na humanističku misao, društveni izričaj i književnost, Christine de Pisan stvorila je prostor za žene kao aktivne članice polisa i ojačala ženske argumente u borbi protiv ženomrzačkih manifestacija u francuskom društvu 15. stoljeća. Pri tome su oboje koristili drevnu mitologiju za promjenu suvremene kulture.

Osim ove knjige o gradu žena, Christine de Pisan napisala je i 10 svezaka poezije, uključujući "Pismo bogu ljubavi" (*L'Épistre au Dieu d'amours*, 1399.), u kojemu brani žene protiv satiričnog pisanja Jeana de Meuna. Među njezinim zaštitnicima i obožavateljima bili su francuski kralj Karlo V., kojemu je bila osobni biograf i kojemu je pomagala u njegovom velikom kulturnom projektu prevođenja latinskih tekstova na francuski; zatim Luj I., vojvoda od Orléansa; vojvoda od Berryja; Filip II. Smjeli od Burgundije; bavarska kraljica Izabela i jedan Englez, 4. erl od Salisburyja.

Boccaccio je za svoj feministički ideal slavne žene uzeo Penelopu, Uliksovu vjernu ženu iz Homerovoga epa, preuzevši tako i homerske osobine vlastitog književnog stila i umijeća pripovijedanja. Ovako u samom uvodu njezinoga životopisa/priče opravdava svoj izbor:

Penelopa, kći kralja Ikara, bila je Uliksova žena, čovjeka velike aktivnosti: za udane žene ona je najsvetiji i trajni primjer neokaljane časti i netaknute čistoće.

Sudbina je neumoljivo iskušavala trajnost njezine vrline, ali uzaludno. Kada je Penelopa bila mlada djevojka, kojoj su se uvelike divili zbog njezine djevičanske ljepote, njezin ju je otac dao udati za Uliksa; ona mu je rodila sina Telemaka. Iznenada su Uliksa pozvali, ili prije praktički prisilili da uzme učešća u ratu protiv Troje. Za sobom je ostavio Penelopu sa svojim ocem Laertom, koji je već bio starac, svojom majkom Antikleom i njihovim makim sinom. (Boccaccio/Brown 2003: 78,79; prijevod s engleskog Ž.F.)

Srednjovjekovna recepcija Penelope ovisila je o latinskim izvorima. Ti tekstovi naglašavaju njezinu vjernost, ali malo govore o njezinoj mudrosti, dok joj današnje feminističke studije o njezinoj homerskoj povijesti to uvelike priznaju. Prvi pisac na latinskom jeziku koji je spojio latinske i grčke tekstove o Penelopi bio je upravo Giovanni Boccaccio. On je ujedno istaknuo i rijedak primjer hvalevrijedne ženske lukavosti jer je iskorištena u plemenitom cilju. Oko 1360. godine, Giovanni Boccaccio, uz pomoć znalca grčkoga jezika i kulture, Leonitusa Pilatusa, pročitao je Homerovu *Odiseju* na starogrčkom. Taj tekst nije bio dostupan u zapadnoj Europi skoro tisuću godina. Tako je bio i prvi koji je nakon toliko

stoljeća izravno komunicirao s božanskim Homerom. Boccaccio i Pilatus zajedno su radili na prijevodu *Odiseje* na latinski. Penelopino primjereno ponašanje iz Boccacciove knjige *De mulieribus claris* često se navodi kao izvor humanističke uporabe žena iz klasične starine za moralan uzor. Međutim, u skladu sa svojim humanističkim i feminističkim uvjerenjem, Boccaccio je cijenio i Penelopinu pamet jer je izmislila strategiju kako odbijati svoje mnogobrojne prosce, njih stotinjak. Ona ih je zamolila da joj dozvole isplesti šal za njezinoga svekra prije nego li što nekoga od njih odabere za muža, nakon što su pretpostavljali da se Uliks utopio. Svake noći ona bi otplela ono što je po danu plela. Na taj je način uspjela odugovlačiti svoju odluku do muževljevog povratka. Tako joj je to lukavstvo omogućilo da ostane vjerna svome suprugu.

Sve je to bilo u suprotnosti sa ustajalim i ustrajnim negativnim srednjovjekovnim komentatarima o ženskom ponašanju.

Boccacciova knjiga *De mulieribus claris* kao nadahnuće renesansnim ljudima od pera u njihovoj borbi protiv nejednakosti spolova.

U 15. stoljeću u Italiji, uvelike se je probudilo zanimanje među istaknutijim književnicama, a i književnicima, kao i među nekim ženama bliskima polugama moći, za žensku prirodu općenito, obrazovanje žena i rodnu jednakost. Tome su uvelike doprinijeli ponovno otkrivanje književnosti Grčke i Rima, humanistička obrazovna teorija kao i popularne priče o ženama koje su napisali Giovanni Boccaccio i Christine de Pisan. Istaknute talijanske plemkinje naručivale su književna djela koja su se bavila obranom žena od takvih mizoginijskih knjiga kao što je bila tada popularan *Roman ruže* (*Roman de la rose*, 1265.) Guillaumea de Lorrise. Na zahtjev Bianke Marije Sforza, vojvotkinje od Milana, talijanski pisac Antonio Cornazzano sastavio je ženski panegirik *De mulieribus admirandis* (1467.) Drugi jedan Talijan, Vespasiano da Bisticci, napisao je obranu ženskoga spola u *Il libro delle lode e commendazione delle donne* (oko 1480.) za firentinsku plemkinju Francescu Acciaiuoli, kojoj je upravo Boccaccio, kao što smo gore naveli, posvetio svoju knjigu. Giovanni Sabadino degli Arienti, talijanski humanistički pjesnik i prozni pisac iz Bologne posvetio je svoju eulogiju *Gynevera de le clare donne* (1483.) Eleonori Aragonskoj, vojvotkinji od Ferrare. A Agostino Strozzi svoju je knjigu *Defensio mulierum* (oko 1501.) posvetio Margueriti Cantelma, prijateljici Isabelle d'Este, tada najutjecajnijoj ženskoj zaštitnici u Italiji.

Tih godina je skupina žena-pisaca uvela novi žanr u talijansku književnost, epistolarnu prozu. Među njima su bile Isotta Nogarola, Cassandra Fedele i Laura Cereta. One su se svojim knjigama pisama – *epistole familiares* – borile protiv tobožnje ženske intelektualne inferiornosti i unosile u europsku književnost novu feminističku svijest. Stekavši visoko obrazovanje u klasičnim jezicima, latinskom i nešto manje u grčkom, one su opisivale svoje ideje, iskustva, odnose i davale intelektualne i emocionalne odgovore na ljude i događaje koji su obilježili njihove živote. Elegantan latinski jezik u pismima književnice Fedele otkrivao je da žene trebaju imati jednaki pristup visokom obrazovanju. Ona je tu

svoju zamisao efektno izvela i svojim govorom u Senatu Venecije. S druge strane, njezina književna kolegica Isotta Nogarola, u svojoj raspravi s guvernerom Verone, dovela je u pitanje konvencionalni kliše o odgovornosti biblijske Eve za čovjekov Pad. Lauru Ceretu možemo opet smatrati i feministkinjom u modernom smislu riječi jer su mnoga od njezinih pisama opisivala tipična feministička pitanja, kao što su: školovanje, udaja, briga za djecu, razvod braka, problemi ogovaranja, moda i sl.

Takva se feministička borba nastavila i u 16. stoljeću u Italiji ali više u javnim istupima i vanknjiževnom pisanju.

U Francuskoj, u 16. i prvj polovici 17. stoljeća, zagovornice ženske jednakosti uspjele su uvesti svoje rasprave u pariške književne salone, te su se bavile i epistolarnom književnosti, poput svojih talijanskih kolegica. Kao primjer može se istaknuti popularna feministička književnica Helissene de Crenne koja je u svojem dobro primljenom i prodavanom romanu *Muke ljubavi* (*Angoysses douloureuses qui procedent d'amours* (1538.)) ispričala priču žene uhvaćene u zamku katastrofalnog braka. Svojom su se epistolarnom feminističkom prozom istaknule i majka i kći Madelaine i Catherine des Roches (najviše su pisale od 1579. – 1586.), koje su, između ostaloga, opisivale nasilje nad ženama, status žena intelektualkinja, žensko prijateljstvo i žensko obrazovanje. Sve su to bile teme koje bi se svidjele i feministkinjama 21. stoljeća.

Marie le Jars de Gournay objavila je 1641. svoja dva najutjecajnije feminističke traktata: *Jadanje ženâ* (*Le grief des dames*) i *Jednakost muškaraca i žena* (*L'Égalité des hommes et des femmes*). Ona se u njima okomila na zloporabe u patrijarhalnom društvu, kako u samoj obitelji tako i šire u cijeloj državi. Kao samouka proučavala je humanističke znanosti i latinski jezik. Uredila je i objavila *Eseje* Michela Montaignea, velikog francuskog književnika 16. stoljeća. (Na hrvatski ih je preveo Vojmir Vinja, a objavila izdavačka kuća Disput, Zagreb 2007.)

U Engleskoj 16. stoljeća, Sir Thomas Elyot objavio je, pod izravnim utjecajem Boccaccia i Christine de Pizan, svoju knjige *Obrana dobrih žena* (*Defence of Good Women* (1540.)). Istaknuo je ženski lik Zenobije, o kojoj su pisala njegov prethodnik i prethodnica, kao primjer idealne vladarice. Međutim još je poznatija slična knjiga Edmunda Spencera *Faerie Queen* (1590.), i njezina obrana monarhije na čelu s kraljicom Elizabetom, koja je vladala Engleskom od 1516. do 1532. Ali, kako je vrijeme odmicalo u Europi su se sve više pojavljivali književnici i književnice koji su i dalje zagovarale jednakost žene, ali nisu više bili pod izravnim utjecajem Giovannija Boccaccia i njegove knjige *De Mulieribus claris*.

Američka književna kritičarka Margaret Franklin (preminula 2018.) objavila je 2006. godine knjigu *Boccaccio's Heroines: Power and Virtue in Renaissance Society* (Boccacciove junakinje: Moć i vrlina u renesansnom društvu) u kojoj govori o ovoj Boccacciovoj knjizi kao vrlo konzistentnom, koherentnom i kritičkom štivu koje opisuje kako bi žene trebale funkcionirati u društvu. Franklinova uspješno pokazuje kako su Boccacciove *Slavne žene*, ne samo u književnosti već i u vizualnim umjetnostima, utjecale na promicanje ženskih prava, kako u Toskani, tako i na prosvijećenim dvorima sjeverne Italije. Ona osobito

inzistira na Boccacciovim moralnim kriterijima koje njegovom narativnom tekstu obogaćuju strukturu. Ona osvjetljava značajan utjecaj koji je Boccacciov tekst izvršio na predstavljanje klasičnih junakinja u slikarstvu talijanske renesanse. Detaljno opisujući nekoliko vrlo uspješnih slika u republikama i kneževinama renesansne Italije, Franklinova zaključuje da su Boccacciove *Slavne žene* bile vodič kako mecenama tako i slikarima da istaknu društvenu ulogu moćnih i snažnih žena. Ona je ovom svojom sveobuhvatnom i suptilnom studijom proširila Boccacciov utjecaj na još jedan umjetnički medij – slikarstvo, te tako povezala književnost i povijest umjetnosti.

Pouzdan priповjedač o ženskim vrlinama

Mnogi će se moderni čitatelji iznenaditi kada pročitaju da *Dekameron*, ta zbirka stotinu sočnih storija, uopće nije tipično djelo talijanskoga humanista Giordana Boccaccia (1313. – 1375.). Veći dio svoje književne karijere, Boccaccio je posvetio elegantnim pjesmama i proznim romansama koje se sve mogu svrstati u dvorsku književnost, u kojoj dolazi do izražaja njegov snažan pripovjedački stil, posebice u opisivanju ženskih vrlina. Žene dobivaju i svoje posebno mjesto u njegovim poluznanstvenim poluliterarnim mitološkim enciklopedijama, ali najviše prostora im je posvetio u kasnijoj knjizi *O slavnim ženama*, napisanoj uglavnom u njegovom rodnom Cettaldu između ljeta 1361. i ljeta 1362. Služeći se terminologijom jednoga od najboljih književnih kritičara 20. stoljeća Northropa Fryja iz njegove *Anatomije kritike* (Naprijed, Zagreb, 1979., prevela Giga Gračan), mogli bismo je nazvati Boccacciovom romansom ljeta.

Taj kompendij kratkih krokića sadrži živahne životopise sto i šest žena u mitologiji, religiji i povijesti, počevši od biblijske Eve, uglavnom kronološkim redom, do Boccacciove suvremenice, napuljske kraljice Ivane I. U predgovoru autor ističe činjenicu da su biografije slavni muškaraca pisali istaknuti pisci, među koje na prvom mjestu ubraja svoga uzora Francesca Petrarca, ali da nitko to još nije uradio za žene. Nadalje ovaj sjajan srednjovjekovni pisac i promatrač kaže da je njegova svrha zabilježiti za budućnost priče o ženama koje su bile poznate po bilo kojoj vrsti velikih djela. To neizbježno znači uključiti kako "dobre" tako i "loše" ženske vrline, jer su se žene znale često poslužiti lukavstvom i obmanom da bi istaknule svoju čednost, kao što je to učinila Penelopa zavaravajući svoje proscje dok je, kao klasičan primjer vjerne žene, čekala svoga muža Odiseja. Također naglašava da će ženska vrлина u njegovoj knjizi daleko nadvladati žensku manu. Time otvara prostor i za opise nekih lascivnih detalja, koji će, misli autor, privući čitatelje. Time se pokazuje pouzdanim pripovjedačem pikantnih priča, bez obzira na stroge službene konvencije svoga doba.

Sam autor u Predgovoru svoje knjige to ovako objašnjava:

Nadalje, ne bih želio da čitatelji pomisle kako je neobično ako nađu tako čedne udate žene kao što su Penelopa, Lukrecija i Sulpicija u društvu s Medejom, Florom i Sempronijom ili sličnima, koje su imale jak ali, kao što se pokazalo, razorni karakter. U stvari nije mi namjera tumačiti riječ 'slavan' u tako strogom smislu da će uvijek značiti 'krepostan'. Umjesto toga, s ljubaznom dozvolom mojih čitatelja, prihvatit ću šire značenje i smatrati

slavnima one žene za koje znam da su stekle ugled po cijelom svijetu za bilo koje junačko djelo... Stoga sam odlučio uvrstiti na razna mjesta u ovim pričama neke zabavne poticaje za vrlinu i dodati stimulanse za izbjegavanje zloće i za gađenje prema njoj. Tako će se sveta korist pomiješati sa zabavom i nesvjesno ušuljati u um mojih čitatelja. (Boccaccio, *Famous Women*, London, 2003., str. 5; engl. pr. Virginia Brown; s engl. preveo Ž.F.)

Između ostalih svojih izvora Boccaccio navodi sv. Pavla, Bibliju i sv. Jeronima. Međutim u većini svojih životopisa Boccaccio mnogo više od svojih izvora cijeni i poštuje intelektualnu snagu žena, njihova književna postignuća, moralnu postojanost ili pak njihova slikarska ostvarenja, njihovu hrabrost u presudnim i opasnim trenucima, kao i njihovu izdržljivost i ustrajnost. Svi takvi opisi ženskih vrлина bili su novina u tadašnjoj europskoj književnosti na latinskom jeziku. Boccaccio se u svojim književnim prikazima zalaže za klasično obrazovanje žena, što je bilo na tragu najbolje tradicije ranoga humanizma i renesanse. Strogost u odgoju i ponašanju, dostojanstvo, rječitost, rodoljublje, požrtvovnost, junaštvo u ratu sve su to bile osobine društvenoga života u starom Rimu, koje su književnici željeli ponovo oživjeti u talijanskim gradovima-državama. Ili kao što kaže Victoria Brown:

Boccacciove Slavne žene naglašavaju bolje od bilo kojega teksta toga vremena da je oživljenje rimske vrline i civilizacije koje nazivamo renesansom imalo namjeru uključiti kako muškarce tako i žene. (Boccaccio/Brown 2003:XIX)

Već u svojem prvom poglavlju, priči o praroditeljici Evi, autor spominje njezinu snalažljivost jer je, nakon što je nju i Adama Bog istjerao iz raja ona pronašla umijeće predenja na preslici i tako uzdržavala svoju obitelj iskazujući veliku majčinsku ljubav za svoju djecu i unučad, dok se njezin muž Adam mučio motikom okopavajući tvrdo tlo. Tako je Boccaccio stavio rad i podizanje djece u središte poželjnih osobina budućega čovječanstva s likom majke u njegovom temelju.

Na Evinu preslicu nastavlja se Minervin izum pripremanja vune, uporabe ulja, pravljenja oruđa i oružja, frula za zabavu pastira, matematike itd. tako da su je stari Grci proglasili božicom mudrosti sa sovom u njezinoj pratnji što znači da pametna žena vidi kako na svjetlu tako i u tami. Komentirajući 'mjerodavne' izvore koji kažu da jedna jedina Minerva nije mogla izmisliti tolike korisne izume, Boccaccio oduševljeno kaže: "Ja ću se rado s njima složiti kako bih povećao broj slavnih žena." (B/B 2003: 19)

Za Ceres, drevnu kraljicu Sicilije, Boccaccio govori:

Nakon što je izmislila ratarstvo ... ona je prva od svoga naroda ukrotila volove i upregla ih u jaram. Izmislila je plug i ralo i razbila s njima zemlju, te posijala sjeme u brazde... Naučila je ljude koji su živjeli od žira i divljeg voća kako komušati žito, mrviti ga kamenjem, pripremiti kvas i brašno pretvoriti u jestivu hranu. Iako je Ceres bila samo smrtna žena, njezino postignuće navelo je ljude da je proglase božicom žetve. (B/B 2003:14,15)

Čak kada govori i o manama pojedinih žena, Boccaccio nalazi opravdanje. Tako opravdava društveno nedozvoljenu ljubavnu aferu vestalske djevice Reje Ilije prisilnim slanjem mladih djevojaka u samostane, koje onda proklinju i svoju sudbinu i svoje roditelje.

Boccaccio, borac protiv licemjerja i uskogrudnosti, nije mogao u svojem književnom i ljudskom porivu suspregnuti svoje divljenje ženskom tijelu, koje izražava u opisu biblijske Eve:

Odrasla, zrela za udaju, veseleći se ljepoti mjesta i pogledu na svoga Stvaraoca, ona je bila također besmrtna gospodarica prirode ... Možemo isto tako zamisliti kako je bilo divno njezino tijelo, jer što god Bog stvori vlastitom rukom sgurno će sve drugo nadmašiti po ljepoti... Kako žene svrstavaju ljepotu među svoje prve darove i kako su postigle, zahvaljujući površnoj prosudbi smrtnika, mnogo slave u tom pogledu, neće izgledati pretjerano ako ovdje i na sljedećim stranicama uvrstim ljepotu u najsajjniji vid njihove slave. (B/B: 2)

Ratničke vještine žena Boccaccio utjelovljuje u likovima dviju amazonskih kraljica: Marpezije i Lampedo. One su vodile to legendarno kraljevstvo žena, koje se nalazilo na rijeci Terme (starinski Thermodon) pored grada Anthosa u današnjoj Turskoj, tako vješto i odvažno da su se ne samo branile svoje malo kraljevstvo od barbarskih plemena već su se proširile na dio Europe i Azije. Boccaccio posebice cijeni hrabrost, lukavstvo, strategiju i druga ratna umijeća amazonskih žena u kojima one nadmašuju muškarce iz obližnjih kraljevstava. Kako bi osigurale svoje nasljedstvo imale su spolne odnose s muškarcima iz obližnjih regija, a vratile bi se kući čim bi ostale u drugom stanju. Mušku djecu su ubijale, a žensku odgajale da postanu ratnice kao i njihove majke. U ovoj priči Boccaccio se koleba između pohvala ženskim ratničkim vrlinama i skepse zbog njihovih okrutnih postupaka prema muškoj djeci, tako da završava priču opisom pogibije Marpedije i konstatacijom da je zaboravio što se dogodilo s Lamedom. Iako govori o mitološkim likovima žena, njegov kršćanski odgoj zabranjuje mu da slavi njihove okrutne postupke.

Crpeći iz izvora klasične starine, kao što su Ovidije, Sektonije ili Plinije Stariji, Boccaccio u svojoj knjizi ženskih životopisa uvelike cijeni talent i umijeće žena u umjetnosti, konkretno u slikarstvu, čak više od suzdržavanja od spolnosti, koje njegova kršćanska okolina često licemjerno zaziva. Kao primjer uzima Marciju, kćerku Vara, koja je po vlastitoj volji bez ikakve vanjske prisile, kao što je bilo gore spomenuto slanje u samostane, uspjela "sačuvati svoje djevičanstvo u potpunosti". Stoga je svu svoju energiju i talent posvetila slikarstvu tako da je postala jedna od najboljih slikarica staroga Rima. Isto se tako iskazala u skulpturi. Boccaccio ovako sažima njezino umjetničko postignuće:

... na kraju, ona je mogla oblikovati figure od bjelokosti i slikati takvom vještinom i finoćom da je nadmašila Sopolisa i Dionizija, najslavnije slikare njezinoga doba. Očigledni dokaz za to je činjenica da su se slike koje je ona slikala prodavale po višoj cijeni nego one drugih slikara u kipara. A što je još neobičnije, naši izvori kažu da je Marcija ne samo izvanredno slikala ... već da je mogla slikati brže od bilo koga drugoga. (B/B 2003:136)

Njezini modeli opet su bili uglavnom žene, a vrlo rijetko muškarci.

U njemačkom prijevodu ove Boccacciove knjige, o čemu će kasnije još biti riječi, koji je izvršio tada poznati njemački prevoditelj Heinrich Steinhövel, a tiskao ga je Johannes Zainer u Ulmu 1474. godine, Marcija je prikazana kao slikarica i kao kiparica, odjevena u časnu sestru, iako izvornik izričito tvrdi da se Marcija nije uopće zavjetovala kao duvna.

Druga jedna slikarica kojoj se Boccaccio posebno divi je Atenjanka Tamaris, kćerka slikara Miconi, koja je živjela za vrijeme devetnaeste Olimpijade. Kada je Arhelaius bio kralj Makedonije, ona je postigla tako veliki ugled, da je za Efežane naslikala njihovu omiljenu božicu Dijanu na velikoj panelnoj slici.

To je umjetničko djelo trajalo mnogo godina i pružalo tako uvjerljiv dokaz njezinoga umijeća da je vrijedno spomena i danas – doista, osobito kad ga usporedimo s popularnim predanjem i tkanjem drugih žena. (B/B 2003:114,115)

Ovime je Boccaccio sažeto izrazio koliko cijeni umjetničke vrline kod žena, čak iznad njihovih važnih vještina koje pokazuju u svakidašnjem životu. Tako on žene uzdiže u najviše sfere duha.

Sposobne ali okrutne žene iz mitologije i povijesti u Boccacciovoj naraciji

Boccaccio u ovoj knjizi o slavnim ženama nije samo isticao ženske vrline, već je opisivao i mane i okrutna djela žena, osobito kada je pisao o mitološkim ženskim likovima.

Jedan takav lik je onaj Medeje koju Boccaccio odmah na početku priče uvodi kao "najokrutniji primjer iskonske izdaje". Ali pridaje joj i osobine kojima se uvelike divi kod žena: ljepotu i mudrost. Svojim je pripravcima od trava i pjevnim čaranjima znala uzburkati nebesa, podignuti vjetrove, potaknuti oluje, zapriječiti rijeke. Njezin karakter bio je u skladu s njezinim vještinama jer kad bi je one iznevjerile pribjegavala je maču.

Kao kći kralja kraljevstva Kolhide, zaljubila se u lijepoga Jasona, kojega je njegov stric Pelias poslao u Kolhidu da preotme njezinom ocu Aetesu zlatno runo. Ona se s Jasonom urotila protiv svojega oca, pa su zajedno oteli blago kralja Aetesa i pobjegli. Nastavljajući sa svojim okrutnim činovima ona je pri bijegu povelala svojega mlađega brata Aegileusa i dala ga je raščetvoriti kako bi njezin otac usporio potjeru za njom i Jasonom pokapajući svojega sina. Želeći da Jason preuzme kraljevstvo Tesalije napravila je razdor između njega i rođaka Peliasa, a Peliasove kćerke naoružala je da se bore protiv vlastitog oca. Međutim, ubrzo je Jason zamrzio Medeju i mjesto u njegovom srcu zauzela je Kreuz, kći korinskoga kralja Kreona. Koristeći svoje vještice umijeće, Medeja zapalila je Kreonovu palaču u kojoj je izgorjela Kreuz, a Medeja je, na vrhuncu zločinačkoga bijesa, pred Jasonovim očima ubila njihova dva sina. Onda je pobjegla u Atenu gdje se udala za kralja Aegusa i rodila mu sina Medusa. Medeja je po treći put morala bježati, ali je ponovo zadobila Jasonovu ljubav, da bi ih oboje potjerao iz Tesalije Jasonov rođak Pelias. Vratila se u Kolhidu i vratila na vlast svojega već staroga oca. Priča se završava piščevim priznanjem da ne zna što se dogodilo dalje s Medejom ni kako je umrla.

Boccaccio posvećuje završni dio svoje kratke priče tipičnom kršćanskom moraliziranju svojega vremena. Pri tome organu vida, očima, pridaje antropomorfne osobine. Njihova prevelika sloboda djelovanja čini da nas njihov lutalački pogled zasljepljuje, da nas čini zavidnima, izlaže požudi i pohlepi u svakom pogledu. Kako su oči nepouzdana sudac i

vjeruju samo vanjskom izgledu ljudi i stvari, one često više vole sramotno nego sveto, iskvareno nego istinito i brige nego blagoslove. Razborita osoba treba držati svoje oči zatvorenima ili ih dizati prema nebu i spuštati prema zemlji. Između neba i zemlje nema sigurnoga pravca prema kojemu se one mogu usmjeriti. Da je moćna Medeja zatvorila svoje oči ili ih usmjerila prema nebu/zemlji kada ih je prvi put požudno uputila prema Jasonu, vlast njezina oca duže bi potrajala kao i život njezinoga brata.

Boccaccio je koristio samo neke verzije popularnoga mita o Medeji. Mit o Jasonu i Medeji prvi se put pojavio u Hesiodovoj *Teogoniji* oko 700. godine prije Krista, ali je najpoznatiji iz književne inačice Apolonija Rođanina nazvanom *Argonautika* iz 3. stoljeća pr. Kr. On tvrdi da je Medeja nećakinja nimfe Kirke, Posejdonove izabranice po kojoj je jadranski otok Korčula dobio svoje ime, a da se po korintskom kralju Kreonu, u čiju se kćer Kreuzu zaljubio Jason, nazivalo Jadransko more u grčkoj mitologiji. U većini priča Medeja se spominje kao čarobnica i kao svećenica božice Hekate. U europskom slikarstvu Medeju je uvijekovječio veliki francuski slikar 19. stoljeća Eugène Ferdinand Victor Delacroix (1862.)

Drugi primjer žene koja svoju ljepotu, šarm i intelekt koristi za okrutna djela je onaj Rimljanke Sempronije. Razlikuje se od Sempronije, kćeri Tita Sempronija Graka i žene Skipija Aemilianusa koji je sudjelovao u razaranju Kartage, a o kojoj je također pisao Boccaccio u ovoj knjizi.. Boccaccio najprije naširoko opisuje Sempronijine vještine i talent: govorništvo, pjesmotvorstvo, poznavanje jezika, umijeće plesa i pjevanja, ženski šarm, da bi onda ustvrdio kako sve to upotrebljava za najgora moguća nedjela. Njezine najveće mane su strahovita žudnja za bogatstvom i lascivnost. Da bi se dokopala takvih svojih ciljeva znala se poslužiti "svim vrstama razuzdanih izopačenosti". Nije imala nikakvoga nadzora nad svojim rasipništvom i pohlepom za novcem. Najviše joj zamjera što je sudjelovala u Katalininoj uroti za uništenjem demokracije i za uspostavu diktature u Rimu.

Sažmimo sada sve Sempronijine zločine u jedno pogubno djelo, koje će biti njezino posljednje. To se dogodilo kada je sramna revolucija Lucija Katiline bila na vrhuncu. U naporu da zauvijek uništi Rimsku republiku, on je postupnioučvršćivao svoje moć surovim sredstvima i sve većim brojem svojih kourotnika. Pokvarena žena željela je nešto što bi ispunilo užasom i najrazuzdanije muškarce. Kako bi uživala u širem polju zadovoljenja svojih požuda ona se dragovoljno priključila urotnicima; ogromni prostori njezine kuće bili su uvijek dostupni za njihove bijesne zavjere. Ali Bog se suprotstavlja zlu, pa je putem Ciceronove revnosti izdajstvo urotnika bilo otkriveno. Kada se Katilina povlačio u Fiesole onda je i Semprinijini zaplotništvo došlo kraju, a ona je stradala zajedno s ostalima. (B/B 2003: 164)

Tako se završio buran život Rimljanke Sempronije kada je s Katalinom i drugim urotnicima bježala pred vojskom Gaja Antonija preko strmih planina u prekoalpsku Galiju. Bilo je to 63. godine prije Krista.

Možda je najbolji primjer Boccacciovoga ambigviteta, kada se u isto vrijeme divi nekoj poznatoj ženi i osuđuje njezine mane, Grkinja Leoncija koja se izrazito isticala u dvjema disciplinama koje je Boccaccio puno poštovako, književnosti i filozofiji, dok se je, s druge strane profesionalno bavila prostitucijom u vrijeme Aleksandra Velikog.

Boccacciovi kontroverzni ženski likovi zorno otkrivaju njegove težnje prema humanizmu i renesansi kojima se još uvijek opire njegov kršćanski odgoj i srednjovjekovni svjetonazor. Ta dvosmislenost, međutim, stvara okvir za zanimljivu naraciju.

Prijevodi na žive jezike

Engleski prijevod Boccacciove knjige, na kojemu se zasniva i ovaj moj prikaz, pravi je primjer modernoga prijevoda koji mogu tečno čitati kako stručnjaci tako i opće čitateljstvo. Profesorica engleskoga sa Sveučilišta Teksas u SAD-u, Federica Ciccolella, sažima svoj sud o ovom najnovijem engleskom prijevodu: "Pomna analiza engleske inačice Virginije Brown u svjetlu latinskoga izvornika otkriva da je Brownova često žrtvovala vjerno prenošenje artikulirane strukture latinskih rečenica u korist kraće i manje razvijene sintakse. Na taj način engleski čitatelji dvadeset prvoga stoljeća u potpunosti uživaju u Boccacciovom djelu." (Ciccolella 2003:83) . Boccacciova zanimljiva knjiga o slavnim ženama izazvala je veliku pozornost talijanskih učenih krugova i poznavalaca latinskoga, a prvi prijevod na "vulgarin" **talijanski** jezik izvršio je već pri kraju 14. stoljeća Donato degli Albanzani, Boccacciov i Pettrakin prijatelj. Tako je i šira talijanska publika mogla uživati u Boccacciovim zanimljivim pričama. Ubrzo je slijedio još jedan talijanski *volgare* prijevod, a uradio ga je Antonio di S. Lupido. U Veneciji se tek 1506. tiskao talijanski prijevod Albanzanija, jer je potražnja za talijanskom inačicom Boccacciove knjige *De mulieribus claris* postala vrlo velika među školovanom talijanskom publikom i to onom koja nije znala latinski. Posebno su žene činile veliki dio talijanske čitalačke publike, a u Boccacciovoj knjizi nalazile su mnoge ženske vrline s kojima su se željeli identificirati, a da se ne govori da su uživale u Boccacciovom zanimljivom pripovjedačkom stilu.

Francuski prijevod Laurenta de Premierfaita pojavio se početkom petnaestog stoljeća. Zatim je slijedio francuski anonimni prijevod 1493. (*Le livre de Jehan Bocasse De la louenge et vertu des nobles et cleres dames*, Paris), pa 1538. (*Le plaisant livre de noble homme Jehan Bocase, poète florentin, auquel il traicte des faictzet gestes des illustres et cleres dames*, Paris) i 1551. (*Boccace. Des Dames de renom, nouvellement traduit d'italien en language francoys*, Lyons, 1551.)

Španjolski prijevod tiskao se 1494. u Zaragozi (*Tractado de Johan Bocacio de las claras, excellentes y mas famosas y señaladas damas*), te 1528. u Sevilji (*Libro de Juan Bocacio que tracta de las illustres mugeres*). Izdanje iz Zaragoze pretiskano i opremljeno kritičkim instrumentarijem u SAD-u 1992. (Goldberg, H., ed. *Text and Concordance of the Zaragoza 1494 edition of Boccaccio's De la ilustres mujeres en romance*, 3 microfiches, Madison, Wis., 1992.).

Nizozemski prijevod pojavio se u Antwerpenu 1525. (*Johannes Boccatus van Florentien, poet ende philosophe, bescrivende van den doorluchtighen, gloriesten ende endelsten vrouwen ...*, Antwerp).

Posebno je zanimljiv **njemački** prijevod koji se tiskao u tiskari Johanna Zainnera 1473. Prevodilac je bio Heinrich Steinhövel, značajna osoba europskog prehumanizma.

Studirao je kanonsko pravo i medicinu u Padovi i bio je osobni liječnik vojvode Eberharda iz Wütenberga, ali je nastavio sa svojom prevodilačkom djelatnošću pa je tako po prvi put preveo Ezopa na njemački. Svoj je prijevod ove knjige o slavnim ženama posvetio Eleonori od Škotske, nadvojvotkinji Austrije i samoj prevoditeljici. U tom se izdanju izvorni latinski tekst nalazi pored prijevoda, a knjiga je ilustrirana sa 76 gravura u drvu koje prikazuju razne epizode iz života Boccacciovih slavni žena. Promatramo prizore grljenja, mačevanja, pa čak i ubijanja koji zorno prenose Boccacciovu naraciju. Njemački se prijevod još tiskao u Augsburgu 1479. i Strasbourgu 1498. Steinhövelov prijevod postao je tako popularan da se je u sljedećih sto godina tiskao još u šest izdanja.

Prvi **engleski** prijevod ali samo dijela *De mulieribus claris* može se naći u *Canterburyjskim pričama*, slavnoga Geoffryja Chaucera (1343- 1400.), kojemu po književnom dostignuću u engleskoj književnosti srednjega vijeka nije bilo ravnoga. Bio je to prijevod životopisa Zenobije, kraljice Palmire, koji čini dio Chaucerove "Redovnikove priče".

Prvi cjeloviti prijevod pojavio se 1440. u anonimnoj stihovnoj inačici u kiticama od sedam stihova u 21 poglavlju zajedno s Uvodom i Zaključkom.

Mnogo se pisalo o engleskom prijevodu Henryja Parkera, lorda Morleyja posvećenom engleskom okrutnom kralju Henriku VIII. Želeći se dodvoriti kralju ubojici, lord Morley je preveo 46 životopisa koji osuđuju preljube žena, a upravo je zbog navodnog preljuba Henrik VIII. dao pogubiti svoju suprugu Catherine Howard, a zajedno s njom i Morleyjevu vlastitu kćerku, Lady Rochford, koja je bila kraljičina dvorska dama i tobože poticala njezin preljub. Tako svjedočimo jednom morbidnom prevodilačkom pothvatu kojim je prevodilac lord Morley želio pokazati da mu je važnija podanička pokornost kralju od vlastite kćerke. Završavajući svoj prijevod primjerom Lukrecije, Rimljanke koja je počinila samoubojstvo jer je bila prisiljena dati svoje tijelo nasilnom Sekstu spasivši tim činom Rim, Morley eksplicitno koristi Boccacciov tekst kako bi naglasio svoje odobravanje okrutnoga ubojstva koje je Henrik VIII. počinio iz tobože političkoga dobra za svoje kraljevstvo. Morleyjev prijevod objavio je tek 1943. H.G Wright.

Još je čudnije da se je nakon Morleyjeva prijevoda iz 16. stoljeća, tek 1963. pojavio prijevod koji je izvršio Guido A. Guarino. Opće je mišljenje da je njegov prijevod prilično čitak iako često doslovan, ali da je više namijenjen općoj publici nego književnim znalcima. Guarinijev prijevod dobiva na vrijednosti jer je popraćen reprodukcijama drvoreza i ilustracija koje su se pojavile u latinskom izdanju u Bernu iz 1539., koje je Guariniju poslužilo kao predložak za njegov prijevod.

Vrlo je važno, i za mnoge kritičare referentno, talijansko-englesko dvojezično izdanje koje je ostvario Vittorio Zaccaria 1964. (*Giovanni Boccaccio, De mulieribus claris*, ed. and trans. by Vittorio Zaccaria, in *Tutte le opere di Giovanni Boccaccio* (Milan: Mondadori, 1964–) 10, 2nd ed. (1970). Zaccaria je objavio i mnoge kritičke rasprave o ovom Boccacciovom velikom djelu, koje je otvorilo široka vrata humanizma i renesanse u zagušljivi prostor europskoga srednjega vijeka.

Najnoviji i vrlo uspješni engleski prijevod s kritičkom aparaturom (detaljan uvod, bilješke, brojevi izvornih psasusa, bibliografija, kazalo imena), pojavio se je 2003. godine u izdanju

The I Tatti Renaissance Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London. Boccacciovu knjigu s latinskoga na engleski prevela je Virginia Brown. Književna kritičarka koja je detaljno pisala o knjizi *De mulieribus claris*, Guyda Armstrong, sažela je svoju ocjenu toga najnovijega engleskoga prijevoda:

Kao zaključak, prijevod Virginije Brown De mulieribus claris je sjajno postignuće. U smislu proznoga stila i točnosti, prijevod očigledno nadmašuje jedini prethodni cjeloviti prijevod, a kritička aparatura je izvanredan i pouzdan alat jednako za stručnjake i nestručnjake. (Armstrong, Heliotropia 2003:8)

Primjeri utjecaja na druga književna djela

Pored primjera utjecaja Boccacciove knjige na Christine de Pisan, koji smo gore opisali u odlomku o feminizmu, može se istaknuti i primjer engleskog književnika iz druge polovice 14. stoljeća, Geoffryja Chaucera. Chaucer je, kao vrlo obrazovani engleski diplomat posjećivao Italiju u 1360-im i 1370-im godinama kada je intervenirao da se okonča dugogodišnji englesko-francuski rat, pa se mogao susresti s djelimma Boccaccia i drugih talijanskih humanista, osobito Dantea i Petrarce. Jedne je godine čak bio u Firenci kada se u tom poznatom umjetničkom gradu nalazio i Boccaccio. Glavno Chaucerovo djelo *Canterbuyjske priče* (The Canterbury Tales, 1387-1400; na hrvatski preveo Luko Paljetak, Globus media, Zagreb, 2004.) nastalo je pod Boccacciiovim utjecajem. Tematizirajući englesko društvo 14. stoljeća, Chaucer preuzima Boccacciove likove žena iz mitologije, religije i povijesti. Tako se u Chaucerovoj duljoj pjesmi u obliku vizije u snu "Legenda o dobrim ženama" (1385., nije dio *Canterbuyjskih priča*) nalaze sljedeće Boccacciove žene iz njegovih *De mulieribus claris*: Kleopatra, Tizba, babilonska djevoja, Dido, kraljica Kartage, Hipsipila, kraljica Lemnosa, Medeja i Lukrecija.

U "Redovnikovoj priči" (str. 434-438 hrvatskoga izdanja C.T.), Chaucer opisuje junačka djela Zenobije, kraljice Palmira, a predložak mu je Boccacciova priča o toj ženi punoj vrlina i vještina iz *De mulieribus claris*. Njezin život, kao i ostale svoje *Canterbuyjske priče*, ispjevao je u poznatom stihu engleske poezije, jampskom pentametu, koje Luko Paljetak prevodi u hrvatski jedanaesterac s rimom ab/ab:

*"U knjigama će perzijskim nač' svatko
Da kraljica Palmire bješe krasna
Zenobija, da oružjem je glatko
Rukovala, da roda bješe časna
I iznad sviju drugih, stvar je jasna.
Krv perzijskih kraljeva u njoj vrije.
Da ljupka bje, to reć stvar nije lasna,
Ali u tijelu ljepše bilo nije.*

*Čitam da ženskih dužnosti se kloni
I da u šume ide od malena
Te da tu mnogi jelen što ga goni,
Krv proli jer ga zgodni strijela njena.
Stić' ga je znala za djeličak trena;*

*Kad je odrasla lavove je stala
I leopardu ubijati ta žena,
I medvjedu, i krotiti ih je znala."*

(Geoffrey Chaucer, *Canterburyjske priče*, Globus media, Zagreb, 2004, str. 434, 435)

Chaucer se u svojim opažanjima života u srednjem vijeku posebno poslužio Boccacciovim opisima ženskih vrлина i poroka zemaljskoga svijeta nasuprot duhovnim osobinama božanskoga.

I svojim je *Dekameronom* Boccaccio utjecao na Chaucerove *Canterburyjske priče*. "Franclinova priča" nadahnuta je "Danom deset" iz *Dekameron*a. Koliko je dalekosežan utjecaj Boccaccia i njegovoga strukturiranja zanimljivih priča svjedoči i činjenica da je veliki talijanski filmski režiser 20. stoljeća Pier Paolo Pasolini adaptirao Boccacciovoga *Dekameron*a i Chaucerove *Canterburyjske priče*, zajedno s *Tisuću i jednom noći*, za svoju legendarnu filmsku seriju *Trilogija života*, sa svrhom da na filmu, tom modernom narativnom izumu, predstavi široki spektar ljudskoga života i čovječanstvo kao jedinstveni svemirski fenomen.

Boccaccio je također izvršio veliki utjecaj na Chaucerovu narativnu pjesmu *Troilo i Kresida*, a preko nje i na Shakespeareovu dramu pod istim imenom. To je učinio svojom dugačkom pjesmom od 10 000 stihova u 12 knjiga nazivom *Teseida* i narativnom pjesmom *Filostrato*, napisanoj u kraljevskim oktavama (*ottava rima*) i podijeljenoj u osam kantosa. Za tu se pjesmu poslužio mitološkim sadržajem, a opisuje se ljubav između Troila, mlađega sina Prijama iz Troje i lijepe Kreside.

Chaucer, kao najistaknutiji pisac prije Shakespearea, posebno je snažno utjecao na engleske pjesnike 15. stoljeća, a svojom metrikom i vokabularom uveliko pridonio razvoju engleskog književnog jezika.

Nema sumnje da je Boccaccio svojim životopisima žena u knjizi *De mulieribus claris* izvršio veliki utjecaj na englesku književnost, pa, između ostalih, i na najveću englesku pjesnikinju 20. stoljeća, Sylviju Plath.

Jedan obimniji osvrt na Boccacciovu knjigu

Najveći osvrt na Boccacciovu knjigu napisao je Stephen D. Kolsky – *The Genealogy of Women: Studies in Boccaccio's De mulieribus claris*. New York, Peter Lang, 2003., 254 stranice. Ova knjiga objavljena je dvije godine nakon što se pojavilo prvo izdanje najnovijega engleskoga prijevoda Virginije Brown. Kolskyjeva knjiga sastoji se od osam poglavlja plus uvod, zaključak, bilješke i opširna bibliografija. Odmah na početku on navodi kako su pojedine suvremene feministkinje kritizirale Boccaccia zbog nekih njegovih "ženomrzačkih" opisa, ali odmah naglašava suprotan stav istaknute feministkinje Laure Torette, koja kaže da su takvi negativni stavovi obeshrabivali objektivnije osvrte na Boccacciovu knjigu. Za razliku od nekih feminističkih i komparatističkih studija, Kolsky predstavlja svoj 'staromodni' pristup kao što je istraživanje izvora i načina kompozicije kako bi se bolje pojasnio Boccacciov humanizam i njegov odnos prema velikom uzoru,

Francescu Petrarki. Cijelo jedno poglavlje posvećuje tom Boccacciovom književnom ocu i njegovom divljenju prema Petrarčinom djelu *De viris illustribus* (O sjajnim muževima), kao i Boccacciovoj uporabi klasične starine u pričama o slavnim ženama. Kolsky kaže da je Boccaccio, na temelju Petrarčinih životopisa muškaraca, želio stvoriti novi žanr, posuđujući istovremeno pojedine motive iz klasičnih autora kao što su Livije, Tacit i Valerije Maksim (*Izreke i spomena vrijedna djela /Facta ac dicta memorabilia/*). Za razliku od Petrarke, koji je prezirao povjesničare koji prikupljaju više inačica neke povjesne pojave, a ne uspijevaju dati definitivni povjesni tekst, Boccaccio u svojim pričama upravo to radi, pa tako njegove žene nisu samo svetice i mučenice već mogu biti i "problematične". Kolsky naziva Boccaccia "humanističkim povjesničarem u embriju", ističući da je on obnovio žanr "moralnih primjera" udahnujući mu humanističku dimenziju.

Kolsky uvodi novinu u kritičke prikaze o ovoj Boccacciovoj knjizi uspoređujući *Dekameron* s knjigom *O slavnim ženama*. Ova druga je na neki način ponovno pisanje ili revidiranje *onoga prvoga*, potaknuto Petrarčinim neodobravanjem nekih sadržaja u novelama iz popularnoga *Dekameron*a. Kolsky smatra da je Boccaccio stilski evoluirao jer je zamijenio vulgarni talijanski vrlo elegantnim latinskim. Pri tome se služi i biografskim podatkom da se Boccaccio (vjerojatno) zaređio za svećenika pa je i otvrdnulo njegovo stajalište prema "spolnoj čistoći" žena. Kao da je zreliji i pobožniji Boccaccio iz *De mulieribus claris* bio manje zainteresiran da zabavi svoju publiku, a više da je educira u kršćanskom pravcu, nudeći primjere (*exempla*) koje treba slijediti ili izbjegavati. U cijeloj ovoj svojoj studiji, Kolsky podsjeća čitatelje na bitnu razliku između *Dekameron*a i *Slavnih žena* a to je odsutnost okvira priče u ovoj drugoj knjizi kako bi se bolje naglasile moralne pouke. On želi da njegovi čitatelji, a osobito čitateljice, shvate njegovu knjigu ne kao fikciju već kao praktično štivo koje će ih nadahnuti da slijede vrlinu a izbjegavaju porok. Današnji čitalac, međutim, postavlja pitanje što je od toga dvoje zanimljivije i privlačnije, nakon što su pali svi klasični uzori, na dobro ili zlo. Kolskyjeva studija je koherentna i čitka, a iznesene književnokritičke ocjene potkrijepljene su brojnim primjerima iz Boccacciovih životopisa žena.

* * *

Dodatak I - Popis Boccacciovih slavnih žena (prema redosljedu u knjizi):

1. Eva, prva žena u Bibliji	54. Megullia Dotata, rimska plemkinja
2. Semiramida, kraljica Asiraca	55. Veturija, rimska matrona
3. Opis, Saturnova žena	56. Tamiris, kći Mikona
4. Junona, božica Rimskog carstva	57. Artemizija, kraljica Karije
5. Ceres, božica žetve i kralj. Sicilije	58. Verginija, djeвица i kći Virginija
6. Minerva, božica mudrosti i izumiteljica muzike	59. Eirena, kći Kratinusa
7. Venera, kraljica Cipra	60. Leoncija, Grkinja
8. Isis, kraljica i božica Egipta	61. Olimpija, kraljica Makedonije
9. Europa, kraljica Krete	62. Klaudija, vestalska djeвица
10. Libija, kraljica Libije	63. Virginija, žena Lucija Volumnija
11. Marpezija, kraljica Amazonki	64. Flora, prostitutka, božica cvijeća i Zefirova žena
12. Lampedo, kraljica Amazonki	65. Mlada Rimljanka
13. Tizba, babilonska djeвица	66. Marcija, Varova kći
14. Hipermnestra, kraljica Argivaca	67. Sulpicija, žena Kvinta Fullvija Flaka
15. Nioba, kraljica Tebe	68. Harmonija, kći Gelona, sina Hijerona II. od Sirakuze
16. Hipsipila, kraljica Lemnosa	69. Busa iz Canose di Puglia
17. Medeja, kraljica Kolhiđana	70. Sofonizba, kraljica Numidije
18. Arahna od Kolofona	71. Teoksena, kći princa Herodicusa
19. Oritija, kraljica Amazonki	72. Berenicija, kraljica Kapadokije
20. Antiopa, kraljica Amazonki	73. Žena Orgiagona Galačanina
21. Eritreja ili Herifila, sibila, proročica	74. Tercija Emilija, žena Scipiona Afričkog (Scipiona Starijeg)
22. Meduza, Forkova kći	75. Dripetrua, kraljica Laodiceje
23. Iola, kći kralja Etoljana	76. Sempronija, Grakova kći
24. Dejanira, Heraklova žena	77. Klaudija Kvinta, Rimljanka
25. Jokasta, kraljica Tebe	78. Hipsikratea, kraljica Ponta
26. Almateja, sibila, proročica	79. Sempronija, Rimljanka
27. Nikostrata, kći kralja Jona	80. Žene Kimbrijanâ
28. Prokris, Kefalova žena	81. Julija, kći diktatora Julija Cezara
29. Argija, Polinikova žena i kći kralja Adrasta	82. Porcija, kći Katona Utičkoga
30. Manto, Tirezijeva kći	83. Kurija, žena Kvinta Lukrecija
31. Žene Minjana	84. Hortenzija, kći Kvinta Hortenzija
32. Penthesilea, kraljica Amazonki	85. Sulpicija, Kruscelijeva žena
33. Poliksena, kći kralja Prijama	86. Kornificija, pjesnikinja
34. Hekuba, kraljica Trojanaca	87. Mariamme, kraljica Judeje
35. Kasandra, kći kralja Prijama od Troje	88. Kleopatra, kraljica Egipta
36. Klitemnestra, kraljica Mikene	89. Antonija, Antonijeva kći
37. Helena, žena kralja Menelaja	90. Agripina, Germanikova žena
38. Kirka, kći sunca	91. Paulina, Rimljanka
	92. Agripina, majka cara Nerona

39. Kamila, kraljica Volščana	93. Epikarija, oslobođena žena
40. Penelopa, Uliksova žena	94. Pompeja Paulina, Senekina žena
41. Lavinija, kraljica Laurentuma	95. Popeja Sabina, Neronova žena
42. Dido, kraljica Kartage	96. Triarija, žena Lucija Vitelija
43. Nikaula, kraljica Etiopije	97. Proba, Adelfijeva žena
44. Pamfila, Platejeva kći	98. Faustina Augusta
45. Rea Ilija, vestalska djeвица	99. Simiamira, Emesova žena
46. Gaja Cirila, žena kralja Tarkvinija Priska	100. Zenobija, kraljica Palmire
47. Safo, žena s Lesbosa i pjesnikinja	101. Ivana, Engleskinja i papisa
48. Lukrecija, Kolatinova žena	102. Irena, carica Carigrada
49. Tamaris, kraljica Skitije	103. Gualtrada, firentinska djeвица
50. Leaena, kurtizana	104. Konstanca, carica Rima i kraljica Sicilije
51. Atalija, kraljica Jeruzalema	105. Kamida, sijenska udovica
52. Klelija, rimska djeвица	106. Joana, kraljica Jeruzalema
53. Hipo, Grkinja	

Dodatak II – Kirka, kći sunca (prijevod Ž.F.)*

Pjesnici kažu da je Kirka, žena slavna čak i u naše vrijeme po svojim magijskim čarima, bila kći Sunca i nimfe Perze, kojoj je otac bio Okeanus. Kirka je bila i sestra Aesta, kralja Kolhidana. Po mojem mišljenju, zvali su je kćerkom Sunca zbog njezine izvanredne ljepote ili njezinoga velikoga znanja o travama, ili vjerojatnije njezine oštroumnosti u vođenju svojih poslova. Astrolozi vjeruju da su sve to osobine koje sunce daje smrtnicima pri rođenju u srazmjeru s njihovim raznim sklonostima. Ne sjećam se da sam negdje pročitao kako je stigla u Italiju kada je jednom napustila Kolhidu. Međutim povjesničari jednodušno izjavljuju da je živjela na Aeteusu, planini u regiji Volščana, a da njihovo sadašnje ime Circeo potječe od njezinoga imena. Djela pjesnika naši su jedini izvori za tu slavnu ženu. Nakon što se kratko dotaknem njihovih izvješća, objasniti ću, koliko budem najbolje mogao, značenje onoga u što oni vjeruju.

Najprije, oni kažu da bi se svi oni mornari koji bi se namjerno iskrcali na obalu toga rta, a prije otoka, ili bi ih na nju nanijele oluje, pretvorili u razne vrste životinja putem Kirkinih čarolija ili otrovnih napitaka. Govore da su i likovi pratitelji za vrijeme njegovih lutanja bili među onima koji su pretrpjeli takvu sudbinu, ali on sam spasio se zahvaljujući Merkurovom savjetu. Kada je Uliks izvukao svoj mač i zaprijetio čarobnici da će je ubiti, ona je njegove pratitelje opet vratila u njihov prijašnji oblik. Živio je s Kirkom godinu dana, dobio s njom sina Telegona, a onda ju je mudro napustio.

Vjerujem da je smisao ove priče sljedeći.

U nekim inačicama, ta žena, koja je živjela nedaleko kampanjskog grada Gaete, bila je nasilna i rječita, ali se nije previše brinula da svoju čednost čuva čistom dokle god je dobila ono što je željela. Svojim lukavštinama i čarobnim riječima nije samo poticala mnoge koji su dospjeli na njezinu obalu da joj se pridruže u njezinoj razuzdanosti; neke je gurnula u gusarstvo i pljačku; druge je navela svojim trikovima da odbace svu svoju čast i da se prihvate trgovanja; mnoge je

učinila drskima jer su je neumjereno voljeli. Stoga možemo s pravom povjerovati da su ljudi koji su bili pretvoreni u razne divlje životinje već prema njihovim nedjelima bili oni koji su izgubili ljudski razum pod utjecajem te kobne žene.

Ako promatramo ljudsko ponašanje, vidimo sasvim jasno iz ovoga primjera da ima posvuda mnogo Kirka, a još više muškaraca koje njihova pohota i porok pretvaraju u životinje. Međutim Uliks, unaprijed okrijepljen Merkurovim savjetom, očigledno se pokazao mudrim čovjekom kojega se ne može zavesti umiljatom varkom već koji svojim primjerom često oslobađa spona one koji su uhvaćeni u zamku.

Preostali detalji tiču se očigledno priče koja kaže da je Uliks ostao neko vrijeme s Kirkom. Ona također govori da je ta ista Kirka bila žena Pika čiji je otac bio Saturn, kralj Latina, te da je ona naučila svoga muža kako će proricati budućnost. Ljubomorna zbog Pikove ljubavi prema nimfi Pomoni, Kirka ga je, navodno, pretvorila u pticu koja nosi njegovo ime. U stvari taj je muškarac imao u svojoj kući žunu (*picus*) iz pjevanja i pokreta koje je on uzimao nagovijesti za budućnost. Tako se govori da je bio pretvoren u žunu jer je uređivao svoj život prema radnjama te ptice.

Nisam otkrio kada je, kako ili gdje Kirka umrla.

- Vidi gore u odlomku **Sposobne ali okrutne žene u Boccacciovoj naraciji**, o Kirki koja je, prema Apoloniju Rođaninu, dala ime Korkyri, današnjem hrvatskom otoku Korčuli i po svojoj gustoj crnoj kosi nazvala ga Crna Korčula (Korkyra melaina). U grčkoj mitologiji Kirka je čarobnica (nimfa ili božica), Kći je boga Sunca Helija i majke Okeanide Perze. Brat joj je bio Aetes, čuvar zlatnog runa. Samo njezino ime na grčkom označava sokola ili jastreba. Posjedovala je vlastiti otok, a bila je poznata po svom čarobnjačkom umijeću. Svoje bi neprijatelje pretvarala u životinje, a muškarce u koje se zaljubila prisiljavala je, uz pomoć raznih napitaka i biljaka, da ostanu s njom na otoku. Svojoj je nećakinji Medeji prenijela znanje o magiji, koje je ova koristila kako bi uza sebe zadržala Jazona. U Homerovoj *Odiseji* njezin je otok opisan kao vodena vila koja stoji usred čistine. Oko kuće su joj bili lavovi i vukovi, žrtve njezine magije, koji, međurim, nisu bili opasni i umiljavali su se strancima. Kirka je pozvala Odisejevu družinu na gozbu, a hrana je bila otrovana njezinim magičnim napicima te ih je svih pretvorila u svinje jednim pokretom čarobnog štapića. Jedino je Euriloh, sumnjajući na prijevaru, pobjegao i upozorio Odiseja i ostale koji su ostali na brodovima. Odisej je krenuo po svoje ljude, ali presreo ga je Hermes i rekao da nađe posebnu biljku koja će ga čuvati od sudbine njegovih drugova. Kad je Odisej stigao Kirki, njezina čarolija nije djelovala, te je bila toliko iznenađena da se na kraju u njega i zaljubila i vratila njegove drugove u ljudska obličja. Godinu dana Odisej i Kirka uživali su u ljubavnim uzdasima i kupali se u kristalno bistrom moru. Na kraju ih je svih pustila da odu, te im je pomogla dajući Odiseju uputu kako će doći do Hada i Akeronta. Predložila mu je dva puta do Itake – preko Simplegada, lutajućih stijena, ili preko Skile i Haribde.

Dodatak III - O prevoditeljici Virginiji Brown (1940. – 2009.)

S obzirom da je Boccaccio posvetio ženama ovo svoje velebno djelo, koje možemo ubrojiti u početke europskoga humanizma i renesanse, prikladno je završiti ovaj članak -interpretaciju pohvalom još jednoj ženi, a to je Virginia Brown, redovna profesorica na Pontifical Institute of Medieval Studies u Torontu, u Kanadi. Da je Virginia Brown živjela u Boccacciovo vrijeme on bi je sigurno bio uvrstio u knjigu *De mulieribus claris*, u svoje slavne žene svijeta.

Virginia Brown ili Ginny, kako su je zvali prijatelji i kolege, rodila se u mjestu Lake Providence, u Louisianiji, u SAD-u, gradiću na sjeveroistoku te američke države blizu granice s Arkansasom.

Otac joj je bio poslovan čovjek i izdavač mjesnih novina, *the Bannerstate*, dok joj je majka bila nastavnica latinskog. Moglo bi se slikovito reći da joj je latinski, koji će kasnije odrediti njezinu karijeru, bio drugi materinski jezik. Odmah je, u njezinom ranom školovanju, bilo očigledno da će za srednje obrazovanje morati napustiti Lake Providence. Stoga su je poslali u Sacred Heart Academy u New Orleans. Pokazala se izvrsnom učenicom i u zadnjoj godini školovanja dobila je za svoju školu prvu nagradu iz latinskog. To je bilo prvi put da je tu nagradu dobila ženska učenica a na neki učenik iz obližnje isusovačke gimnazije.

Nakon srednje škole Ginny se upisala na Manhattanville College of the Sacred Heart, koji je u to vrijeme bio najbolji ženski katolički koledž u zemlji, u blizini New York Cityja. Tako joj se ostvario san provincijske djevojke da posjeti operu, a naročito joj se svidjela talijanska opera. Kako je izabrala latinski za glavni predmet maštala je i kako će joj se ostvariti još jedan san: da otputuje u Italiju, koja joj se svidjela još onda kada je kao osmogodišnja djevojčica gledala film *Praznik u Rimu*, s Gregory Peckom i Audrey Hepburn u glavnim ulogama.

Godine 1962. otišla je na Sveučilište North Carolina u Chapel Hillu studirati klasične jezike. Kako se opet pokazala izvrsnom studenticom, predstojnik katedre u Odsjeku za klasične jezike namijenio joj je karijeru nastavnice latinskog jezika na nekom južnjačkom koledžu, jer je smatrao da je to najviši domet koji jedna žena može postići. Ali ona nije bila spremna da joj netko drugi određuje njezinu sudbinu. Na drugoj godini studija susrela se s profesoricom Bertheom Martie, specijalisticom za srednji vijek. Brownovu je privuklo njezino istraživanje Lukanovh glosa, ali isto tako i Berthein atraktivni životni stil. Tako je na primjer Berthe svake jeseni provela neko vrijeme u Rimu istraživajući arhive.

Berthe Martie, ta glamurozna profesorica podrijetlom iz Švicarske, pomogla je Ginny da, nakon što je na Chapel Hillu magistrirala, upiše program za doktorat na Harvardu. Njezin mentor bio je Wendell Clausen, eminentni ekspert za rimsku poeziju i stručnjak za izdavaštvo. Kod njega je Ginny upisala 1964. seminar o paleografiji (znanost koja se bavi razvojem pisma kroz povijest te dešifriranjem starih rukopisa) i napisala svoj prvi znanstveni rad, "Insularnost u Lukrecijevoj tradiciji", koji je objavljen 1968. u časopisu *Harvard Studies in Classical Philology*. Utjecaj njezinoga profesora Clausena prevagnuo je da se posveti tekstualnim studijama i paleografiji, a da se udalji od književne kritike, koju je znala pomalo ironično nazivati "Istina i ljepota". Uz pomoć svojega profesora Clausena i profesorice Berthe Martie, Ginny je dobila dvogodišnju stipendiju za Američku akademiju u Rimu (1966.-1968.) U to se vrijeme često putovalo brodom iz Amerike u Europu. Prvo što je ugledala kada se njezin brod približavao Napulju, kako je bila gusta magla, nije bio famozni Napuljski zaljev, već golemi znak koji je reklamirao Fiat. Slično, kada se Rimu približavala vlakom, vidjela je veliki znak Coca-cola. Ta su dva znaka kasnije odredila njezinu razbibrigu. Raznim Fijatovim vozilima kružila je po talijanskim gradovima u potrazi za starim rukopisima, a koka-kola postala joj je omiljeno osvježavajuće piće.

Na drugoj godini Američke akademije susrela je svoju staru profesoricu Bertheu Martie, koja ju je obavijestila da je upražnjeno mjesto asistenta kod svjetski poznatog paleografa E.A. Lowea na Sveučilištu Princeton. Virginia Brown odmah se prijavila i dobila je taj položaj. Tada je profesor Lowe imao 90 godina, a radio je na Sveučilištu još godinu dana prije smrti, Virginia Brown dobila je zadaću da sredi njegove dragocjene istraživačke papire, pa je tako dopunila i uredila drugo izdanje njegove seminalne knjige *Beneventan Script – A History of the South Italian Miniscule* (1914) (Benevantansko pismo – Povijest južnotalijanske miniskule). Benevantansko pismo, kao jedan od srednjovjekovnih načina pisanja, potječe iz južnotalijanskog vojvodstva Benevento. Nazivalo ga se i longobardika ili gotika. Iako se najviše koristilo u talijanskim gradovima južno od Rima, upotrebljavalo se i u našim jadranskim gradovima, a osobito u Dalmaciji do 13. stoljeća. Tako je

miniskulom napisan i Korčulanski kodeks iz 12. stoljeća. Virginia Brown, uz spomenutu knjigu profesora Lowea, objavila je i cijeli svezak svojih komentara i istraživanja, koja će odrediti njezinu buduću karijeru.

Tijekom svojega rada u ustanovi Institute for Advanced Study in Princeton, Ginny je upoznala Paula Oskara Kristellera, najvećeg autoriteta 20. stoljeća za renesansne rukopise, koji joj je povjerio da napiše članak o Cezaru za veliki referentni kompendij *Catalogus translationum et commentariorum* (Washington DC, 1960-), a ona je kasnije postala njegova glavna urednica.

Drugi jedan poznati stručnjak za srednji vijek, Fr. Reginald O'Donnell, ponudio joj je mjesto na Pontifical Institute of Medieval Studies u Torontu, gdje je počela raditi 1971. pa sve do kraja svoje znanstvene karijere. Istovremeno je od 1974. do 1988. uređivala časopis *Medieval Studies*, a također je predavala kolegij Izdavanje latinskih tekstova.

Ginny je, nakon svojega napornoga rada na uređivanju spomenutoga časopisa i na predavanjima o srednjovjekovnim latinskim tekstovima, koristila svoje slobodne akademske godine na izlete u Italiju, koji su joj služili kako za istraživanja u tamošnjim arhivama i samostanima, tako i za uživanje u mediteranskom krajobrazu i klimi. Pri tome je svojim malim crvenim Fijatom često posjećivala i Dalmaciju i njezine riznice i arhive u potrazi za beneventanskim pismom. Postala je jedan od najvećih stručnjaka za stare latinske rukopise u svijetu. Njezin PIMS (Pontifical Institute of Medieval Studies), kao i knjižnica Monumenta Liturgica Beneventana, postali su svjetska središta za istraživanja starih spisa i pisama.

Svoju ljubav prema znanju Ginny je prenosila na brojne mlade znanstvenice i znanstvenike, a svojim je oduševljenjem za posao koji radi poticala svoje studente na učenje i usađivala im ljubav prema znanstvenom radu. Jedan je njezin prijatelj citirao svetoga Augustina kada je htio naglasiti najvažniju baštinu što je je za sobom ostavila:

"Scientia vero aedificat; adde ergo scientiae caritatem et utile erit scientia, non per se, sed per caritatem." (Znanje nas izgrađuje; onda dodaj ljubav znanju i znanje će biti korisno – ne samo po sebi, već putem ljubavi.).

Njezin spoj strogoga stjecanja znanja i topla velikodušnost prema drugima ostavio je dubokoga traga u znanstvenim krugovima širom svijeta.

Literatura:

- Boccaccio, *Famous Women* (De mulieribus claris). Translated by Virginia Brown. The I Tatti Renaissance Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2003.
- *Les routes de la traduction – Babel à Genève*, Sous la direction de Barbara Cassin, Nicolas Ducimetière, Gallimard/Fondation Martin Bodmer, Cologny (Genève, 2017), str. 258.
- Pierre Chuvin, *La mythologie grecque – du premier homme à l'apothéose d'Héraclès*, Fayard, Paris, 1992.; str. 40, 48, 271.

- Federica Ciccolella, "Giovanni Boccaccio, *On Famous Women*, translated by Virginia Brown, Harvard University Press, 2003" (a review), *Electronic Antiquity*, pp. 81-85.
- Eva M. Jones, "Women's Historiography in Late Medieval European Literature: Giovanni Boccaccio, Geoffrey Chaucer, and Christine de Pizan" (2013). Oktorska radnja, University of Rhode Island
- Guyda Armstrong, "Boccaccio's *De mulieribus claris*", Brown University, 2003, <http://www.heliotropia>
- Samantha Elmendorf, *Mythographers and Myth-Makers: Classical Mythology in Boccaccio's De mulieribus claris and Christine de Pizan's Livre de la Cité des Dames*, A Thesis Submitted to the Faculty of Baylor University, Waco, Texas May 2017.
- Martin Marafioti, "Stephen D. Kolsky. *The Genealogy of Women: Studies n Boccaccio's De mulieribus claris*", *Heliotropia*, Volume 2 (2004), Article 5.
- Diana Robin, "Feminism in the Renaissance", www.WorldHistory. Biz. Postavljeno 02.05.2015.
- Rhianon Daniels, "Margaret Franklin. *Boccaccio's Heroines: Power and Virtue in Renaissance Society*", *Heliotropia*, Volume 5 (2008), Article 10
- Ingrid D. Rowland, "Career Women – Boccaccio's capsule biographies of the 106 most influential women", *The New York Times* on the web, April 22, 2001
- Pier Giorgio Ricci, "Studi sulle opere latine e volgari del Boccaccio,"
- Vittorio Zaccaria, review of *Famous Women*, in *Studi sul Boccaccio*, 30 (2002), 358–60.
- *Rinascimento* 10 (1959): 3–12 ("1. Un autografo del De mulieribus claris"); 12–21 ("2. Le fasi redazionali del De mulieribus claris"). Pretiskano se nekim izmjenama, in P. G. Ricci, *Studi sulla vita e le opere del Boccaccio* (Milan and Naples: Ricciardi, 1985) 115–35
- Josip Torbarina, *Kroatističke rasprave*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997., (priredio Slobodan Prosperov Novak), str.375.
- Geoffrey Chaucer, *Canterburyjske priče* (The Canterbury Tales, 1387-1400; na hrvatski preveo Luko Paljetak, Globus media, Zagreb, 2004.)
- Radoslav Katičić, *Illyricum sacrum*, Antibarbarus, Zagreb, 1995, str. 486
- James Hankins, Harvard University, *In memoriam – Virginia Brown*, 22 October 2009
